

ԱՐԹՈՒՆ ՀԱՏԻՏՅԱՆ

ՍՈՒՐԲ ԵՊԻՓԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ԿԻՊՐԱՑԻ (315—403)

Ընդհանրական եկեղեցու ճշմանավոր «Երկոտասան վարդապետների» շարքում իր արժանավոր տեղն է գրավում նաև Կիպրոսի Աթոռի եպիսկոպոս սուրբ Եպիփանը¹:

Հույն օրթոդոքս եկեղեցու ինքնագլուխ (ավտոկեֆալ) Աթոռներից մեկն է հանդիսանում Կիպրոսի Աթոռը, որի հաստատումը պատմականորեն կապվում է Պողոս առաքյալի և նրա առաքելակից, բնիկ Կիպրացի Բառնաբասի քարոզության հետ²:

Սուրբ Եպիփանը համարվում է «տիեզերահոյակ վարդապետ եկեղեցու»³:

«Սուրբ Եպիփան Կիպրացի ճգնավոր և հրաշագործ մարդ, առաքելական ոգով աշխատած է եկեղեցվո մեջ և գրած է տեսակ տեսակ գործեր»⁴:

«Մի առանձին տիպ է եկեղեցական հայրերի շարքում սուրբ Եպիփանը»⁵:

Նա «համբավավոր եղավ իբրև եկեղեցվո արևելյան հայրերեն մին»⁶:

Սուրբ Եպիփանը միաժամանակ հանդիսանում է «ետանդուն գործիչներեն մեկը վանական շարժումին ու իբրև կազմակերպիչ և խղճամիտ հոգևորական իր համբավը այնքան տարածված էր»⁷:

Սուրբ Եպիփանի վարքագրությունը գրել են նրա երկու աշակերտները՝ Հովհաննես և Պոլիքսիոս վանականները:

Եպիփան հունարեն ճշմանակում է «երևելի» կամ «հայտնի»:

Եպիփանը, ըստ վարքագրական գրականության տվյալների, եղել է «ազգաւ հրեայ և հայրենեօք փիւնիկեցի»⁸:

Ծնվել է 315 կամ ըստ այլոց՝ 310 թվականին, «Հրէաստանի Ելքերոպոլիս» քաղաքում, այժմյան Բիզանդոսի մեջ, Բեյթ-Ճիպրիմի մոտ, «յաղքատ և հողավատակ ծնողաց զաւակ»: «Հայր նորա մշակ երկրագործ էր և արդար վաստակաւք կերակրէր զորդեակս իւր զԵպիփան և զքոյր նորա Կալիստրոփիայ»⁹: Մահուկ Եպիփանը

¹ Օրացույց, ս. Էջմիածին, 1979, էջ 128:

² Գործք Առաքելոց, ԺԳ 4—12, ԺԵ 38—41, Նոր Կտակարան և չորս Աւետարաններ և Գործք Առաքելոց, Մայր Աթոռ, 1989, էջ 414:

³ Հ. Մ. Ալեքեան, Լիակատար վարք և վկայաբանութիւն սրբոց որք կան ի հին տօնացոյցի եկեղեցու Հայաստանեայց, հատոր Գ, Վենետիկ, 1812, էջ 210—238:

⁴ «Էդյս» շաբաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1905, հատոր Ա, էջ 1028:

⁵ Կնիք հաւատոյ, հրատարակութիւն Կարապետ եպիսկոպոսի (Տեր-Մկրտչյան), ս. Էջմիածին, 1914, էջ XLVII:

⁶ Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, Սուրբք և տոնք, Երուսաղէմ, 1939, էջ 35:

⁷ Ծնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյան, Համաքրիստոնեական սուրբեր, Իսթանպուլ, 1978, էջ 68:

⁸ Լիակատար վարքագրութիւն, մույնը, էջ 211:

⁹ Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, մույնը, էջ 35:

¹⁰ Ծնորհք արքեպիսկոպոս Գալուստյան, մույնը, էջ 68:

¹¹ Մատենադարան հազկական թարգմանութեանց մախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 402:

կանոնի է կորցրել իր հարազատ հորը, երբ ինքը 10 տարեկան էր: Իր ծննդավայրում որք Եպիփանիս որդեգրել է մեծատուն մի հրեա, որը նրան սովորեցրել է «եբրայական զամենայն գիրս և զամենայն աւանդութիւնս հրէից»¹⁰:

Եպիփանը վաղ հասակից հակում ունենալով դեպի վանական կյանքը, երկար տարիներ մնալով սուրբ Երկրում, 16 տարեկան հասակում դառնում է վանական, քրիստոնյա է մկրտվում քրոջ՝ Կալիստորփիայի հետ, սերտելով միաժամանակ «ըզկարգ քրիստոնէութեան և միայնակեցութեան» և իրեն նվիրում ճգնափորական-վանական խստամբեր կյանքի. «իբրև ճգնական կյանք վարող սուրբ անձնավորություն շատ մեծ հռչակ ուներ»¹¹:

Եպիփանը «քրիստոնյա միայնակյացներու կյանքեն խորապես տպավորվելով մրկրոսվեցաւ և իր արքակրոն կյանքովը պատկանելի դարձաւ ամենուն»¹² և «իւրեքն ալ հաստատեց իր վանքը Եկթերոպոլիս քաղաքի մէջ»¹³:

Եպիփանը կանոնի է կորցրել նաև իր մորը և ազատվելով ընտանեկան մտահոգություններից, որովհետև քույրը ևս եղել էր վանական միանձնուհի, իր ողջ կյանքը նվիրում է վանական-ճգնափորական կյանքի ուսումնասիրության և եկեղեցու ծառայության գործին:

Վանական-ճգնափորական կյանքը և կանոնադրությունները ուսումնասիրելու մտքով և իր սեփական վանական-միաբանությունը ունենալու բուն ցանկությամբ տոգորված, նա այցելում է ժամանակի քրիստոնեական վանքերը, հանգամանորեն ծանոթանում մանավանդ Եգիպտոսի մենաստաններին և ճգնափորների կյանքին: Այս այցելությունը խոր հետք է թողնում Եպիփանի կյանքի, նրա վանական համոզմունքների և ողորդափառության վրա: Նա Եգիպտոսում առանձնապես ուժեղ պայքար է մղում Գնոստիկյան աղանդավորների դեմ¹⁴:

Այս շրջանում է, որ Եպիփանը ծանոթանում է մի շարք աղանդավորների, մանավանդ Գնոստիկյանների հերետիկոսական մոտրությունը, որի դեմ հետագայում բուն պայքար է մղում:

¹⁰ Լիակատար վարք..., Գույնը, էջ 212:

¹¹ Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյան, Ընդհանուր եկեղեցական պատմություն, հատոր Ա, ս. էջ միածին, 1908, էջ 243:

¹² Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, Գույնը, էջ 35:

¹³ Ընդհանր արքեպիսկոպոս Գալուստյան, Գույնը, էջ 63:

¹⁴ The encyclopedia Americana, International edition, vol. 10, 1968, էջ 427.

Եպիփանի կենսագիրները վկայում են նրա խստամբեր, վանական-ճգնափորական, օրինակելի վարքի և կենցաղավարության մասին. «Հասց և աղ միայն ճաշակէր... և զայն ոչ լագ, որպէս և ջուր չափով ըմպէր»¹⁵:

Վանական կամ անապատականության «հետապնդած բուն նպատակը լոկ մարմինը ճնշել չէր, ստոյիկյան կոչված փիլիսոփայության հետևողներում պես, այլ հոգին կատարելագործել, միտքը լուսավորել և կամքը ջրդեղել Աստուծո հետ հաղորդակցության մեջ մնալով»¹⁶:

Այս մտածումներով տարված, ինչպես նախկին մեծ վանական-ճգնափորներն ու անապատականները, Եպիփանը մույնպես իր խստամբեր կյանքի մեջ, միաժամանակ պարապում է «ընթերցանութեամբ և աղօթիք»: Ս. Եպիփանի սիրած վանական անկյունը Փյունիկեի մենաստաններն էին «ի Սպաննիտրոն անապատի», որտեղ էլ հիմնել է իր մենաստանը և մինչև 367 թվականը մնացել է այնտեղ իր աշակերտների և հետևորդների հետ, և «մեկնէր աշակերտաց իւրոց զիմաստս աստուածային տառիցն և լնոյր զամենեսին հոգևոր ուրախութեամբ»¹⁷:

Փյունիկեի այս չքնաղ անապատից սուրբ Եպիփանի օրինակելի ճգնափորական կյանքի, նրա «կրոնավորական խիստ վարքի» և «քաղմակողմանի գիտության» համբավը տարածվում էր և հնչում ողջ Եգիպտոսում, Պաղեստինում, Միջագետքում, Եդեսիայում: «Նա հինգ լեզու գիտեր, հունարեն, ասորերեն, եբրայեցերեն, կոպտերեն (ղպտերեն) և մի քիչ լատիներեն, ինչ որ հազվագյուտ մի երևույթ էր այս շրջանում»¹⁸:

Վերոհիշյալ այդ երկրների եկեղեցիներից և վանական հաստատություններից հռչակավոր գիտնականներ, անվանի անապատականներ գալիս էին Փյունիկե, Եպիփանի մոտ, նրան աշակերտելու:

Սուրբ Եպիփանը շատ էր ճամփորդում, հաճախ այցելում էր իր ծննդավայրը, ապա Հուպպե, Երուսաղեմ, Ալեքսանդրիա, Հոմ, Կ. Պոլիս, Կիպրոս, Եդեսիա: Ավելի քան 7 տարիներ մնացել է Եգիպտոսում, Թերաքիտի հռչակավոր մենաստաններում:

Իր ճանապարհորդությունների ընթացքում նա ծանոթանում է և մտերմություն է հաստատում ժամանակակից նշանավոր հոգևորականների և եկեղեցու մեծ վարդա-

¹⁵ Լիակատար վարք..., Գույնը, էջ 214:

¹⁶ Ընդհանր արքեպիսկոպոս Գալուստյան, Գույնը, էջ 82:

¹⁷ Լիակատար վարք..., Գույնը, էջ 217:

¹⁸ Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյան, Գույնը, էջ 243:

պետների հետ, այդ թվում Հիլարիոնի և մանավանդ 391-ին Հոմոնում, արևմտյան եկեղեցու մեծ հայր Հերոնիմոսի հետ (342—420), «մեծագույնը՝ անցյալի սուրբ Գրքի մասնագետներուն»¹⁹, որը և հեղինակում, այժմյան հայոց վանքի տեղում Աստվածաշունչը լատիներենի թարգմանեց 404 թվականին: Հերոնիմոսի Աստվածաշունչի լատիներեն թարգմանությունը ծանոթ է «Վուլկաթա» անունով:

Եպիփանը Հոմոնում, մտերմանալով Հերոնիմոսի հետ, միասին դեմ դուրս եկան Ռիգինեսի՝ եկեղեցու այդ նշանավոր վարդապետի մի շարք դավաճաքանական տեսությունների դեմ²⁰:

Եպիփանը «չնչին ընդունակությունների տեր, առանձնապես չէր սիրում ուրիշների իրավունքը ճանաչել, մանավանդ հավատոյն խնդիրներում: Հատկապես նա կոչվ էր մղում Ռիգինեսի դեմ. և այդ պատճառով էլ Ալեքսանդրիայի Թեոփիլոս եպիսկոպոսի դրդմամբ խառնվեց «Ոսկեբերանի վեճ»-ին²¹, բայց և նա ստիպված եղավ ճանաչել յուր անգործությունը և հայրենիք վերադառնալ...»²²:

Եպիփանը Ռիգինեսի դեմ գրած իր մեկ հակաճառության՝ Պանարիայի կամ «Ռեդատուի»-ի մեջ, որը «եկեղեցական ավանդության առաջին վիճաքանական աշխատությունն է Ռիգինեսի դեմ, որ բացում էր մեծ կոչվ եկեղեցու մեջ ապստամբանական գիտության դեմ, որի իսկական նախահայր անվանում են Ռիգինեսին»²³, նա Ռիգինեսին անվանում է «ազատ իմաստուն, խեղճ ու փքված մարդ, որ գուր տեղը ադամանդյա կոչումն է յուրացրել», և խոսքը նրան ուղղելով ասում է. «Որքա՞ն դու ինքդ վնասվեցիր և որքա՞ն ուրիշներին վնասեցիր, ինչպե՞ս դու խաժված ես սարսափելի չարամենգությամբ, այսինքն հելլենական կրթությամբ և ուրիշների համար էլ դու թույլ դարձար: Դո՛ւ, Ռիգինես, կուրացնելով քո միտքը հելլենական կրթությամբ, ժայթքեցիր թույլը նաև քեզ հավատացողների վերա և նրանց համար թունավոր կերակուր դարձար, վնասելով նաև ուրիշ շա-

տերին նրանով, ինչից որ ինքդ էիր վնաս կրել»²⁴:

Սուրբ Եպիփանը առանձնապես խիստ դեմ էր արտահայտվում սուրբ Գրքի բացատրության այլաբանական մեթոդի վրա: Սակայն Ռիգինեսի հեղինակությունը, «որ գիտական աստվածաբանության համար նշանաբան էր դարձել... նրա նշանակությունը անդորդվելի և անվիճելի էր մնում համարյա եկեղեցական լայն շրջանակներում»²⁵:

Եպիփանը առաջացյալ տարիքի մեջ, շուրջ 60-ամյա հասակում, ասրկվազ է ձեռնադրվում և 367 թվականին Կիպրոսի Աթոռի Եպիսկոպոսաց ժողովում ընտրվում է Կիպրոսի Աթոռի եպիսկոպոս և ամբողջ կղզու միտրոպոլիտ: Նա այդ պատմական Աթոռը փառավորում է երկարամյա փայլուն գործունեությամբ. «Հաստատեաց բազում վանքայն ի կղզին Կիպրոսի և զարդարեաց գեկեղեցիս քարեկարգութեամբ: Աղքատաւեր էր միմչև վաճառել երբեմն զպպասս եկեղեցույ ի բաշխել կարօտելոց»²⁶:

Կիպրոսի Աթոռի կենտրոնը եղել է ի հնուց Սալամիս կամ Կոնստանցիա քաղաքը:

Սուրբ Եպիփանը իր ողջ կյանքի ընթացքում եղել է ընդհանրական եկեղեցու ուղղափառ մեծ վարդապետներից մեկը և բուրն պաթար է մղել ի պաշտպանություն Նիկիական Հանգանակի և հանդիսացել է կատաղի հակառակորդը ամեն գույնի և տեսակի ադամանդավորների դեմ, ի մասնավորի գնոստիկյանների, արիոսականների, ապոդիստիկյանների և միլիտյանների դեմ: Դավաճաքանական իր պաթարի մեջ Եպիփանը «նկարագրով եղած է անընկճելի, մոլեռանդ ըլլալու աստիճան պաշտպան Նիկիական Հանգանակին և անհանդուրժող բոլոր ադամանդավորներու նկատմամբ»²⁷:

Սուրբ Եպիփանը իր վաստակաշատ կյանքը կնքում է 403-ին, մայիսի 12-ին, Կիպրոս կղզու դիմաց, ծովու վրա, երբ Կ. Պոլսից վերադառնում էր իր միտրոպոլիտական Աթոռը:

Մեր եկեղեցին տարին երկու անգամ է տոնում հիշատակը սուրբ Եպիփանի: Առաջին անգամ Հոգեգալստյան տոնի Գ կիրակին հաջորդ երկուշաբթի օրը²⁸ և «Երկուտասան վարդապետաց» տոնին²⁹:

¹⁹ Ծնորդք արքեպիսկոպոս Գալուստյան, Գույնը, էջ 176:

²⁰ The eucyclepedia americana, Գույնը էջ 427:

²¹ Տես այն մասին «Էջմիածին» ամսագիր, 1977, № 2, էջ 22—23:

²² Եվանդ վարդապետ Տեր-Միհայան, Գույնը, էջ 248:

²³ Պրոֆ. Ն. Սաճարդյան, Հույն-արևելքի հին եկեղեցական աստվածաբանությունը յուր ծաղկման շրջանում (IV—V դդ.), Վաղարշապատ, 1910, էջ 58:

²⁴ Նույնը:

²⁵ Նույնը, էջ 58—59:

²⁶ Լիակատար վարք..., Գույնը, էջ 226:

²⁷ Ծնորդք արքեպիսկոպոս Գալուստյան, Գույնը, էջ 64:

²⁸ Օրացույց, Գույնը, էջ 83:

²⁹ Նույնը, էջ 128:

ՍՈՒՐԲ ԵՊԻՓԱՆԻ ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ
ՎԱՍՏԱԿԻ ՀԱՅԵՐԵՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ՈՒ
ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ըստ վարքագրական տվյալների վկայությամբ, «Սուրբ Բայրան Եպիփան երեք յիշատակ անմոռաց լեկեղեցուց լուսաւոր վարդապետութիւն իւր... գրեաց բազմապատիկ ճառս, անբողեանս ի վերայ տնօրինական տօնից Փրկչին և բանս խրատականս յաղագս ողորմածութեան և այլոց առաքինութեանց, որպէս և մեկնութիւն աղմոսաց, գրեաց և գիրս յաղագս ուղիղ հաստոյ և վարուց, անքոռադոն կոչեցեալ, որպէս թէ խարիսխ կենաց մարդկան և գիրս ընդդէմ ամենայն հերձուածողաց և աղանդոց եղելոց ի սկզբանէ մինչև ցաւորս իւր և այլ բազում ինչ պիտանի և օգտաշահ... և իրաւամբ դասեցաւ ի կարգս Երկոտաւան վարդապետաց եկեղեցւոյ»³⁰: «Անքոռադոն (ancoratus) գրվածքում Եպիփանը «կարգեաց սքանչելիս այս պատճառս և զարմատս և ժամանակս իւրաքանչիւր, ի գիրսն իւր, որ անուանեալ կոչի Ունիսկորոս, այսինքն Հաւատոց Գիրս, զոր Պարունակաց Եպիփան կարդան» (Մատենադարան, մույնը, էջ 418):

Եպիփանի թե՛ «Ընդդէմ հերձուածողաց» կամ «Պարունակաց» և կամ «Անքոռատոն», այսինքն «Հաւատոց գիր»³¹, թարգմանվել է հայերենի: Սույն աշխատությունը, որը գրվել է 374-ին, սպառիչքն քննադատության է ենթարկում ս. Երրորդության ուղղափառ դավանության դեմ հակաճառող հերետիկոսներին: Թարգմանության ժամանակի կամ ո՞ւմ և որո՞նց ձեռքով է կատարվել թարգմանությունը, վճռական խոսք ասելը դժվար է: Վկայվում է միայն, որ այդ երկու ճառերը և այլ «բազմաթիվ ճառեր վաղուց թարգմանված են հայերենի»³²:

«Անքոռատոն»-ը կամ Ունիսկորոսը, և կամ «Անկիւրօտոս»-ը հայերեն թարգմանվում է խարսխեալ, «որի վերջում գտնվում է մեր եկեղեցու մեջ շատ վաղ մուտ գտած և մինչև այժմ գործածական Հաւատոյ Հանգանակը»³³:

Սուրբ Եպիփանը «սահմանափակ մտավոր կարողության, բայց անպատեհ եռանդի տեր մի անձն, որ նշանավոր է դարձել բազմակողմանի գիտությամբ, կրոնավորական խիստ վարքով և ամեն կարգի՝ իսկա-

կան թե ենթադրյալ, հերետիկոսների դեմ վարած նախաձեռնող պայքարով»³⁴:

Սուրբ Եպիփանի «ամենագլխավոր գործվածքն է այս «Իեղերի արկղիկը» կամ «Իեղատուփ»-ը, Պանարիոնը, 374—377 թվականներին գրած, ուր «դեղեր» են նշանակված 80 հերետիկոսների դեմ»³⁵, «այդ հաշվում նաև 20 հեթանոսական փիլիսոփայական դպրոցներ իբրև հերքում»³⁶:

Եպիփանի «Պանարիոն» աշխատությունը մի կորովի ջատագովություն է փիլիսոփայական դպրոցների, հրեա և քրիստոնյա աղանդավորների դեմ: Ավելի զգացումով գրված աշխատություն է այն, որի մեջ պակասում է ըստ մասնագետների, գիտականության և փաստերի հարուստ վկայությունը: Միամիտ է իր դյուրահավատության մեջ և պակասում է գիտական սրամտությունը³⁷:

Մայր Աթոռի միաբան Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը սույն գիրքը հրատարակել է «Արարատ» ամսագրում (1892), Էջմիածնի մատենադարանի մի շարք ձեռագրերի համեմատությամբ և այն կոչել՝ «Գիրք հերձուածողաց» կամ «Պարունակաց ի պարունական խօսիցն»³⁸: Վերոհիշյալ գիրքը հրատարակվել է նաև որպես «Արարատ» ամսագրի առանձնատիպ, 1892-ին, Մայր Աթոռի տպարանից:

Եպիփանի սույն գրվածքը խմբագրվել է 374—377 թվականներին, և «թեև լի է խառնաշփոթություններով, ուղիղ դատողությունն էլ պակասում է, բայց այնուամենայնիվ մի թանկագին աղբյուր է հերետիկոսությունների պատմության համար, որովհետև ուրիշը չունիք»³⁹:

Եպիփանը «անդադար գրեց և քարոզեց իր դարուն և նախընթաց դարերու հերետիկոսությանց, մասնավորապես արիոսյանց և Որիգենեսի հետևողներուն դեմ»⁴⁰, որի աշխատությունների թիվը ըստ Եպիփանի հաշվումների անցնում էր «6000»-ից, «որից քիչ բան է մնացել, այն էլ մասամբ լատիներեն ազատ թարգմանությամբ, գրված խավորապես Ռուֆինուսի կատարած»⁴¹:

Բացի «Հերքումն հերետիկոսաց» գործեն,

³⁴ Նույնը, էջ XLVII:

³⁵ Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյան, մույնը, էջ 243:

³⁶ Կնիք հաւատոյ, մույնը, էջ XLVII:

³⁷ The encyclopédia americana, մույնը, էջ 427:

³⁸ Կնիք հաւատոյ, մույնը, էջ XLVII—XLVIII:

³⁹ Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյան, մույնը, էջ 243:

⁴⁰ Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, մույնը, էջ 35:

⁴¹ Երվանդ վարդապետ Տեր-Մինասյան, մույնը, էջ 147:

³⁰ Լիակատար վարք..., մույնը, էջ 236:

³¹ Մատենադարան..., մույնը, էջ 418:

³² Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան, մույնը, էջ 36:

³³ Կնիք հաւատոյ, մույնը, էջ XLVIII:

Եպիփան գրած է նաև բազմաթիվ ճառեր և մեկնողական գրություններ, որոնց մեծ մասը թարգմանված են հայերենի: Իր անունով ծանոթ կամ իրեն վերագրված 85 կտորներ կհիշվին հայերենի թարգմանված, որոնց կարևոր մեկ տոկոսը անհարազատ կնկատվին»⁴²:

Սուրբ Եպիփանը «նշանավոր է իր բազմապատիկ և հմտական երկասիրությամբ: Մեր մատենագրությունն այլ և այլ գրվածքներ հասուցած է առ մեզ իր անվամբ, հորոց շատք չեն հիշվիր իր հարազատ համարված երկոց թվույն մեջ և տպագրությամբ ծանոթացած են ուսումնական և բանասեր գիտության: Մենք կնշանակենք ինչ որ գտեր ենք ի գիրս մեր հանուն Եպիփանու, առանց երաշխավորելու անոնց հարազատության, ինչպես նաև ճիշտ ժամանակի թարգմանությանն ի հայա»⁴³:

Երևանի ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան ձեռագրաց Մատենադարանում Եպիփանի մատենագրական վաստակի հայերեն թարգմանությունների մեջ հիշվում են Յաղագս սաղմոսարանին կամ Յաղագս սաղմոսաց, Մեկնութիւն Աւետարանաց, Յաղագս Աւետարանին Մարկոսի՝ իղաբեր կանանցն, Պատճառ Գ Աւետարանին, Վասն որդւոյն Կորիս, Խնդիրք ազգահամարին և ճիղագրութիւնք, Ծառք, Ներքողեանք, Հարցմունք Ներսիսի առ Եպիփան, Հարցումն Եղիոսի առ Եպիփան, Պատասխանիք հարցմանցն Եղիոսի, Պատասխանիք հարցմանցն Թէոդորոսի, Կարգաւորութիւն թարգմանացն սրբոյն Եպիփանու եպիսկոպոսի Կիպրացւոյ ասացեալ՝⁴⁴, Գիր հաւատոյ, Վասն յարութեան մեռելոց (ի Պարունակաց գրոց), Անուանք մարգարէից, Հոմագրութիւն եկեղեցական, Յաղագս ակնաց, Պատմութիւն թարգմանութեան Եօթանասնից, Մեկնութիւն գրոցն թագաւորութեանց, Վասն ամանակաց, Վարք ի Բանից (ժողովածու Բանք աստուածաբանականք և պիտանիք ժողովեալք ի գրեանց... Եպիփան Կիպրացի»⁴⁵:

Սուրբ Եպիփանի մատենագրական վաստակի մեջ առանձնահատուկ տեղ են գրավում նրա թվով 85 ճառերն ու ներքողյանները, որոնցից հիշենք մի քանիսը. «Ի սկզբնագիր արարածոց և աւետարանական

քարոզութեանց որ ըստ Դուկայ, և յաւտիս սրբոյ Աստուածածնին և միշտ կուսին Մարիամու. Յաղագս սպանման Աբելի. Յաղագս խօսելոյ Տեառն Աստուծոյ ընդ Կայենի քաղցրութեամբ. Յաղագս Աբելուհոյ որ էր քոյր Աբելի. Յաղագս դադարելոյ տապանին. Ի գալ սրբոյ Կուսին առ Եղիսաբեթ զկնի աստուածընկալ աւետեացն. Յաղագս Յովհաննու Կարապետին. Ի Ծնունդն Բրիստոսի. Ի դառնալն Յիսուսի Բրիստոսի յԵգիպտոս. Ի գալուստ Տեառն քառասնօրեայ ի տաճարն. Ի սուրբ մանկունն Բեթղեհեմի, Ի մկրտութիւնն Տեառն. Ի քառասնօրեայ պահելն Յիսուսի և զփորձապետն յաղթելոյ. Յաղագս յարութեանն Դաւարոյ. Ի գալուստ Տեառն յաւորս արմատենաց (Մաղկազարդ), Ի մեծի աւագ շաբաթու. Յաղագս յարութեան Բրիստոսի, Յաղագս խնկաբեր կանանցն. Յաղագս գալստեան Հոգւոյն սրբոյ. Ի փոխումն սուրբ Աստուածածնի. Յաղագս սուրբ Խաչին Բրիստոսի. Յաղագս սուրբ և նկարագրեալ տերունական պատկերին սրբոյ դաստառակին (կարի հարկաւոր վասն իշխանութեան հայոց). Ի Խաչվերացն»⁴⁶:

Սուրբ Եպիփան Կիպրացու հայերենի թարգմանված աշխատությունների հայերեն տպագրություններից ձեռքի տակ ենք ունեցել հետևյալները.

ա) Աթանաս Աղեքսանդրացի, Եպիփան Կիպրացի, Դավթ Անշաթ, Սաղմոսարանին սրբոյ Դավթ երջանիկ մարգարէի հոգեմտագ երգոցն իմաստից, նախ՝ յառաջաբանութիւն մեկնութեան և զանազանութիւն իւրաքանչիւրոյն դիտատրութեան, Արարեալ ի սրբոյն Աթանաս եպիսկոպոսապետէ Աղեքսանդրացւոյ: Ապա՝ վերնագրացն մտաց՝ մտահանգոյց մեկնութիւն, յԵպիփանէ սրբոյ եպիսկոպոսէ Կիպրացւոյ և զկնի համառօտ իմն մեկնութիւն ևս, ի Դավթայ անյաղթ փիլիսոփայէն մերմէ սրբոյ Եւ ևն ներքողեան ինչ ի սաղմոսն Զորս արտահանեալ ի սաղմոսարանէ վաղեմականէ յօրինակելոյ, ի ՊԶԷ թուակաւի մերում (887+551) 1438:

Գիրքը տպվել է Կ. Պոլսում, «ամի փրկութեան մերոյ 1801, իսկ ի մեր թուակաւութեան ՌՄԾ (1250+551) 1801, ի տպագրարանի Մատթէոսի դարի:

Գրքույկը լույս է ընծայել Կ. Պոլսի հանգուցյալ Զաքարիա պատրիարքի եղբոր որդի Պողոս քահանա Կաղզվանցին, իր «արդեամբ և ծախիւք և սրբագրական տպագրութեամբ, ի հայրապետութեան սրբոյ Գահին Էջմիածնի Տեառն Դանիէլի սրբազան կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց

⁴² Ծնորդք արքեպիսկոպոս Գալուստյան, նույնը, էջ 88—84:

⁴³ Մատենադարան..., նույնը, էջ 401—402:

⁴⁴ Մատենադարան..., նույնը, ձեռ. 1888, էջ 848բ—858բ:

⁴⁵ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հատոր Ա, Երևան, 1970, էջ 1308: Տես նաև Լ. Ս. Ամասյան, Հայկական մատենագիտություն, հատոր Ա, Երևան, 1959, էջ XLII:

⁴⁶ Մատենադարան..., նույնը, էջ 402—418:

եւ ի պատրիարքութեան արքայ Երուսաղեմի տեառն Թէոփորոսի արքի եպիսկոպոսին Բարձրափառ հրամանաւ տեառն Յօհաննու արքի եպիսկոպոսի աստուածաբան վարդապետի և նորապսակ պատրիարքի ի Կոստանդնուպօլիս

յամի փրկութեան մերոյ 1801, իսկ ի մեր թուականութեան ՌՄԾ (1250+551) 1801 ի տպագրարանի Մատթէոս դպրի»:

Վերոհիշյալ գրքուկում սուրբ Աթանասի գրած Դավթի սաղմոսարանի մեկնությունը գրավում է 5—45 էջերը:

Տպագրիչը 46-րդ էջում հրատարակել է մի հետաքրքիր համառոտ և բովանդակալից ուսումնասիրություն, «արժան է մեզ գիտել զայս, եթէ ընդէ՞ր երգօք և քաղցր նուագօք ապին սաղմոսք» թեմայի շուրջ, էջ 46—53:

Այնուհետև գրքուկում հրատարակվել է Եպիփանի «Յաղագս երգոց սաղմոսարանի առաջաբանութեանց ասացեալ» ճառը, որը գրավում է հատորի 55—69 էջերը: Դավթի սաղմոսարանի մեկնության «առաջաբանութիւն»-ը սկսվում է այսպես.

«Ամենայն ինչ գոր սաաց հայրն մեր Աթանաս, զոր լուեալ էր նորա ի հոգեկիր ծերոյն, բաւական համարեցայ պատմել փոքր ի շատէ և դնել ի տեղի առաջաբանի» (էջ 55)... «մտանել ի պատմութիւն սաղմոսացս և ցուցանել զբազմադէմ և զդժուարագիտ միտս սաղմոսարանիս» (էջ 56):

Սույն «առաջաբանութեան» հաջորդում է Եպիփանի սաղմոսների մեկնությունը (էջ 55—69):

Սաղմոսների մեկնությունից հետո 69-րդ էջի հիշատակարանում նշվում է, որ Եպիփանի սույն մեկնությունը «իբր ի բազում երկովք ընտրեալ և ստուգեալ է» Հաղթատի վանքում «սուրբ վարդապետ և սոփեստէս, սուրբ Ուստին Հաղթատայ սարկաւագն»: Սույն սարկավագը (վարդապետ?) կոչվում է «այր սուրբ և տեսանող, զուարթատես և լի հոգւով... մտեալ յարկելս գրեանցն որ ի Հաղթատ, զամենայն որոնեաց և ապա հոսկ բան զամենայն գրեանցն՝ ի ներքոյ եգիտ թարգմանչագիր սաղմոսարան ջինջ և նուաղ գրով և առեալ զայն խնդրութեամբ համբորեաց և եղ ի վերայ աչաց իւրոց ապա արկեալ ձեռն ի գործ բացալայտեաց անտի զծածկեալ գաճճն և զխցեալ աղբիւրն և ցրուեալ ընդ ամենայն սահմանս Հայաստանեայց զայս օրինակ»:

Սաղմոսների մեկնությունը համարվում է «բազում բարեաց բանալի և բազմաց ըղձալի. թէ կամիս բանիցդ աշակերտել երկայնամտութեամբ իմա զգրեալսդ, զի դա՛ է լոյս աչաց, և խրատ մտաց, և սահման

պաղատանաց և աղօթական հոգևոր զբօսանք անձանձիր, և գրէթէ խօսակցութիւն ընդ Բրիստոսն մեր»:

Այլ դու ո՞ւր անդրանիկ ոգւոյ իմոյ՝ Բրիստոսընկալ և ուսումնասէր սիրելի, ցայգացանկ աղօթական և ցերեկավարծ ժիր մըշակ, մանաւանդ խնդրող այսմ հաւատի, որ է աղ և համեմիչ ամենայն աղօթից, այս քաղցրաճաշակ սաղմոսա»:

Էջ 71-ից «Դավթի փիլիսոփայի յաղագս սաղմոսաց Դավթի» գրվածքն է, որը սկսվում է «Արդ առեալ, ասէ Սամուէլ զեղջիր իւրոյն և օծ գԴավթ թագաւոր» (էջ 71—77):

Ապա ցանկը «Դաթայ մարգարէութեանն» (էջ 78—105). (150 մարգարէություններ):

Գրքուկի 106—108 էջերում կա մի «ներբողեան վայելուչ ի սուրբ սաղմոս», որն սկսվում է «Աստուածատունկս այս հոգիաբողքոջ բուրաստանս» քառերով: Ներբողյանի մեջ գեղեցիկ, պատկերավոր արտահայտություններով նշվում է սաղմոսների հոգևոր, բարոյական նշանակությունը: «Սաղմոս՝ զէն պատերազմողաց, վահանակցութիւն ախոյեանից, նիզակակից յաղթողաց, սուսեր անձելի, վատնումն թշնամեաց, հերքումն հակառակորդաց, հէն հատուածելոց, պահպանութիւն տանց, զարդ եկեղեցւոյ»:

109-ից տպագրության հիշատակարանն է, որի առաջին մասը մի ներքող է՝ նվիրված տպագրիչ Պողոս քահանային, որ խնդրվում է հիշել «ի մաքուր աղօթս ձեր» Կաղզվանեցի Ջաքարիա հանգուցյալ պատրիարքին, նրա երկու եղբայրներին, նրա ծնողներին, և նրա եղբոր որդի վերոհիշյալ Պողոս քահանային, որի «արդեամբ» էլ տպագրվել է Սաղմոսարանի մեկնությունը:

Գրքի 111—112 էջերում, գրքի թղթի «պարապ»-ը լցնելու համար, տպագրվել է «զօրինակ արձանագրի տեսուն Ջաքարիայ վերագրեալ վեհապետի որ ի Ղուրուշէմ, ի ՌՄԽԸ (1248+551)», 1799 թվականին մահացել է և թաղվել այնտեղ:

Վերոհիշյալ «արձանագրի» մեջ նշվում է, որ Ջաքարիա պատրիարք Կաղզվանեցին իր ուսումը ստացել է Էջմիածնում, ապա եկել է Կ. Պոլիս որպէս նվիրակ և ընտրվել է հայոց պատրիարք: Մահացել է 1799 թվականին: Ջաքարիա պատրիարքը եղել է «յոյժ ազգասէր... շինեալ զմեծան եկեղեցիս, և հիւանդանոց երկու... յոյժ նոխացոյց շատ դարատունս, յորս հաստատեաց վարժապետս ... հասոյց զեօթնեակ եպիսկոպոսս և չորեաին վարդապետս»:

Ջաքարիա Կաղզվանեցին 26 տարի իր պատրիարքության օրերին եղել է Կ. Պոլ-

սի հայոց պատրիարքների մեջ մեծագույն դերերից մեկը, որպես գրասեր, շինարար, ազգասեր պատրիարք⁴⁷:

բ) Երանելուն Եպիփանի եպիսկոպոսականի Կիպրացուն, ասացելով յաղագս սուրբ և ցկարագրեալ տերունական պատկերին ի դաստառակի սրբոյ⁴⁸:

Եպիփանի սույն տպագրված ճառը, ըստ հրատարակիչ Ս.-ի, (հավանաբար Մմբատյանց Մեսրոպ վարդապետի) թարգմանվել է Ե դարում. «Հաւանիմք ասել ի Մեսրոպայ կամ ի նորին աշակերտաց յեզմկայ Կողբացուն ի Յովսէփայ Պաղնացուն հեղեալ ի հայկական քարքառ, հաւանական գոյն երևի գիտելի լեզու ասորոց, զի ի Միջագետս էր գրեալ գուցէ և ի Միայնակեցաց անապատին Սարմիտրիոյ»⁴⁹:

Ուսումնասիրությունից հետո՝ բնագիրը, որը և շարունակվել է «Արարատ»-ի հաջորդ համարներում, 1870 հունվար, թիվ 9, էջ 214—220, փետրվար, թիվ 10, էջ 241—243:

Եպիփանի «Յաղագս սուրբ և ցկարագրեալ տերունական պատկերին ի դաստառակի սրբոյ» ճառը սկսվում է այսպես. «Աստուածային լուսովն և երկիւղին նորուն իմաստացեալ իմ տօնասիրիս, ևս և ծածկելոցն խնդրողիս, և ունիմ ճառել զանհաս հրաշից անճառելոյն իմն Յիսուսի»:

Եպիփանի սույն ճառը կարևոր է նաև մեր եկեղեցու պատմության տեսակետից: Հիսուսի անձնակերտ դաստառակը Եղեսիա են բերել հայոց Աբգար թագավորի պատգամավորները Երուսաղեմից, ուր գնացել էին Հիսուսին հրավիրելու Եղեսիա, արքային բուժելու համար, ըստ Գ դարի նշանավոր եկեղեցական պատմիչ Եվսեբիոսի և Խորենացու վկայության⁵⁰:

Հրատարակիչը իր ծանոթության մեջ նշում է, որ սույն ճառի երեք օրինակներ կային Էջմիածնի մատենադարանում, և «ոչ ի լոյս ածեալ մնայր ի հին ճառընտիրս ինչ», ինքը այն հրատարակելով ցանկացել է «գուշադրութիւն հնագէտ քանասիրաց ի հետաքրքրական զննութիւն, որք ունին անշուշտ քաղել զկարևոր ինչ ինչ զԱզգային

տեղեկութիւնս ի պատմական ճառէս յայսմանէ» (էջ 185—186):

գ) Եպիփան Կիպրացու մատենագրական վաստակի հայերեն տպագրված երրորդ աշխատությունը Գիրք հերձուածոց երկն է, որը «Արարատ» ամսագրում հրատարակել է Միաբանը (Գալուստ Տեր-Մկրտչյան)⁵¹:

Այս առթիվ հրատարակիչ բազմաժանր Միաբանը (Գալուստ Տեր-Մկրտչյան) Մայր Աթոռի «Գիրք հերձուածոց»-ի իր «Յառաջաբան»-ում (էջ 1) նշում է, որ «գրվածքի հեղինակը, ժամանակը, թարգմանիչը—որովհետև գրվածքն երևում է թարգմանական—և թարգմանության ժամանակը անհայտ են...: Եկեղեցու հարց երկասիրության մեջ խուզարկելով այս գրվածքի նախօրինակը, մենք գտնում ենք որ սա ուղղակի կամ անուղղակի կապ պետք է ունենա սրբույն Եպիփան Կիպրացու (Դ դար) զլուխ գործոց panarium-ի կամ Հերձուածոց գրքի հետ»:

Միաբանի սույն հրատարակությունը կատարվել է Կ. Պոլսում 1620 թվականին գրված մի ձեռագրից՝ «ձեռամբ յոգնամեղ Սահակի» («Յառաջաբան», էջ 2):

Ս. Էջմիածնի ձեռագրաց Մայր ցուցակի № 2005 ձեռագիրը ունի հետևյալ վերնագիրը. «Հերձուածոց երևելիք այսչափ են և այսոքիկ, գոր սերմանեաց սատանա ի մարդիկ» (էջ 93—114): «Գիրք հերձուածոց» վերնագիրը չկա ձեռագրում, այլ մեր հատկացրածն է» (Միաբան):

Սույն աշխատությունը սկսվում է այս բաներով.

«Բարբարիսմոսք, որ կոչին խուժադուծք, սկսեալ, յԱդամայ մինչև ի Նոյ, զի ոչ գոյր առաջնորդ և ամենայն ոք ըստ կամաց իրոց գնայր»⁵²:

Եպիփանի սույն աշխատությունը նրա մատենագրական վաստակի «ամենից նշանավոր գրվածքն է», որը կոչվում է նաև «Պանարիոն» կամ «Դեղատոմի» և ուղղված է 80 աղանդների դեմ (այդ հաշվում նաև 20 հեթանոսական փիլիսոփայական դրպրոցներ) իբրև հերքում⁵³:

դ) 1902 թվականին Թիֆլիսում Ֆ. Ն. Ֆինկը հունարեն և հայերեն լեզուներով հրատարակել է «Եպիփան եպիսկոպոսի Կիպրացուն «Վասն նախապատիւ եկեղեցեաց իւրաքանչիւր Աթոռոց մայրաքաղա-

⁴⁷ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, Ազգապատում, հատոր Բ, Բեյրութ, 1960, Ջաքարիա Փոքույան Կաղզվանցի, 1778—1781, և դարձյալ 1782—1789, էջ 3092—3098, 3141—3143, 3150—3152, 3155—3158:

⁴⁸ «Արարատ» ամսագիր, 1869, Բ տարի, թիվ Ը, դեկտեմբեր, էջ 185—190:

⁴⁹ Նույնը, էջ 185—186:

⁵⁰ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, Ազգապատում, հատոր Ա, մասն Ա, Բեյրութ, 1959, էջ 20—22:

⁵¹ «Արարատ», 1892, բնագիր և ուսումնասիրություն, էջ 91—114:

⁵² «Արարատ», 1868—1919, Մատենագիտություն, ս. Էջմիածին, 1970, էջ 85 և Գիրք Հերձուածոց, Հրատարակություն Միաբանի, Վաղարշապատ, 1892 էջ 1:

⁵³ Կնիք. հաւատոյ, նույնը, էջ XLVII:

քաց» աշխատությունը, 55 էջի ծավալով: Հրատարակիչը Եպիփանի սույն աշխատության հայերեն առաջին թարգմանությունը վերցրել է «Էջմիածնի վանքի ձեռագրից 1696 (Կարենյանի Մայր ցուցակի 1654), թերթ 226ա—235բ»⁵⁴:

Եպիփան Կիպրացու սույն աշխատությունը ներկայացնում է Հոռնի, Կ. Պոլսի, Ալեքսանդրիայի, Անտիոքի և Երուսաղեմի պատրիարքական Աթոռների թեմական իրավասությունները, ինչպես նաև վերոհիշյալ Աթոռների ենթակա «աստիճանք միտրապալտաց արքեպիսկոպոսաց ինքնագրության», «կարգ եպիսկոպոսաց»-ը «ընդ ձեռամբ» այդ պատրիարքությունների: Հայերեն և հունարեն բնագրերը հրատարակված են դեմ-դիմաց:

«Այս համեմատությունը հեշտացնելու համար», նշում է հրատարակիչը, «տպագրական տարբերություններ է նշանակել, ինչ որ դիմաց գրվածի մեջ պակաս է, նշանակված է փակագծով, ուրիշ տեսակ տպագրություններ, որոնք նկատողության արժանի են, բաժանված են տառերով»⁵⁵:

Եպիփան Կիպրացու սույն աշխատության վերջին մասում (էջ 52) խոսվում է նաև «իշխանութիւն Հայոց Մեծաց» Աթոռի թեմական իրավասությունների մասին:

Այդ մասին կարդում ենք.

«Իշխանութիւն Հայոց Մեծաց. գիտելի լիցի այս, զի առքա ինքնագրովսք են, և ոչ վճարեն ինչ յառաքելական Աթոռսն, այլ պատուի վասն սրբոյն Գրիգորի որ ի Մեծ Հայք, և առնու յաջորդ նորին յիւր եպիսկոպոսացն զձեռնադրութիւն. Եւ ունի քաղաքս և աւանս բազումս որք պարունակին ի ներքոյ իշխանութեան կաթողիկոսին յաջորդի յԱթոռ սրբոյն Գրիգորի: Նոյնպէս և իշխանութիւն Կիպրոսի, մնաց ի ներքոյ իւրոյ տէրունականն» (էջ 52):

Ինչպես հայտնի է, Նիկիայի ժողովի 6-րդ և 15-րդ կանոնները, ինչպես նաև Կ. Պոլսի ժողովի Բ կանոնը խոսում են կայսրության չորս «պրոֆեկտորայի» սահմաններից դուրս գտնվող եկեղեցիների մասին, որոնք կոչվում են «ալլազգի ժողովուրդների Աստուծոյ եկեղեցիներ» և որոնք պետք է ղեկավարվեն իրենց հին ավանդություններով և ինքնագրովս իրավասություններով:

«Ոչ է պարտ ի վերայ երթալ և շփոթել զեկեղեցիս այլ ըստ կանոնիցն...»: «Ալլազ-

գի եկեղեցիներ ասելով հասկանում է այն եկեղեցիները, որոնք չէին մտնում այդ «պրոֆեկտորայի քաղաքական բաժանման մեջ»: «Բայց ի պահելոյ կանոնին, որ ինչ գրեալն է իւր նահանգին ժողովն կարգաւորեցէ, որպէս հրամայեալն է ի Նիկիայ: Իսկ որք ի Բարբարոսացն ազգս եկեղեցիք Աստուծոյ՝ տնւարիմէլ պիտոյ է ըստ սովորութեանցս, որ կարգեալն է ի հարանց»⁵⁷:

Մեր եկեղեցին կարող ենք մոծել այս վերջին շարքը և նրա անկախությունը հեռակետել հենց Տիեզերական ժողովի այս որոշումով, որի ժամանակից 10—15 տարի առաջ, արդեն Արշակ Բ-ի օրով, բոլորովին անկախ էր հրատարակվել⁵⁸:

Այս որոշումների լուսի ներքո երրորդ Տիեզերական ժողովը, որը գումարվեց 431 թվականին Եփեսոսի մեջ, քննություն է նաև Կիպրոսի եպիսկոպոսների բողոքը Անտիոքի Աթոռի ոսնձգությունների և դատապարտում է Անտիոքի Աթոռը և որոշում է պահել եկեղեցական հնավանդ կանոնը, որը առում է. «Թող պահպանվեն հին սովորությունները և եկեղեցիների առավելությունները, և ազգային եկեղեցիների ինքնուրույնության սկզբունքը... Ամեն մի աշխարհի եպիսկոպոս չտարածի յուր իրավասությունը իր աշխարհի սահմաններից դուրս և եկեղեցիները չխառնի», «չաղազս ոչ երթալ եպիսկոպոսին յիւրմէ վիճակէ յայլ և շփոթել»⁵⁹:

Եպիփանի մասին սույն ուսումնասիրությունը շարադրելիս ձեռքի տակ չենք ունեցել Եպիփանի հայերենի թարգմանված այն գործերի հրատարակությունները, ինչպիսիք են «Եպիփանի ճառք», 1807—1808, Կ. Պոլիս, որի մեջ եղել է նաև նրա վարքը, և 1821 թվականին Վենետիկ հրատարակված «Բացատրութիւն չափուց և կշռոց նախնեաց, առաջնորդութեամբ Եպիփանու, Խորենացոյ և Ծիրակացոյ», 207 էջ⁶⁰:

Եպիփանի գործերի հայերեն տպագրությունների երկու հատվածներ էլ կան նրա «Ի Պարունակաց» կամ «Ի Պարունական խօսիցն» աշխատության հայերեն թարգմանությունից, «ասել է թե ս. Եպիփանի ամենից նշանավոր գրվածքից, որ կոչվում է «Պանարիոն» կամ «Դեղատուփ»⁶¹:

⁵⁷ Կանոնագիրք հայոց, հատոր Ա, 1964, էջ 275—276, Հայոց եկեղեցական իրաւունք, գիրք Ա, Ծուշի, 1903, էջ 166—167:

⁵⁸ Եկեղեցական իրաւունք, Ա գիրք, Ծուշի, 1903, էջ 167:

⁵⁹ Կանոնագիրք հայոց, հատոր Ա, էջ 274—275: Եկեղեցական իրաւունք, նույնը, էջ 166:

⁶⁰ Հայ գիրքը 1801—1850 թվականներին, էջ 97:

⁶¹ Կճիր հաւատոյ, էջ XLVII:

⁵⁴ Սույն ձեռագրի ընդարձակ նկարագրությունը տես «Հանդէս հայագիտութեան», հատոր Ա, էջ 1—32 և 97—120. Ազդ, էջ 3:

⁵⁵ Ազդ, էջ 3:

⁵⁶ Եկեղեցական իրաւունք, Ա գիրք, Ծուշի, 1903, էջ 167:

Ա. հատված

Երանելոյն Եպիփանու եպիսկոպոսին
Կիարացոյ. «Թէ հայր և միայն ճշմարիտ
Աստուած, Միածինն և միայն ճշմարիտ,
վասնզի միայն ի միոջէ Միածինն և միայն
սուրբ Հոգին Աստուած ճշմարիտ՝ Երրոր-
դութիւնն ի միութիւն, և մի Աստուած՝ Հայր
և Որդի և սուրբ Հոգին»⁶²:

Բ հատված

Երանելոյն Եպիփանու հարցումն և պա-
տասխանի. «Ընդէ՞ր գտաջնոցն թլփատու-

թիւնս յութերորդում հրամայեն օրէնք, և
ընդէ՞ր ոչ ի պարկեշտ վայրի, այլ ի վերայ
առականացն տայ զնշանն, որ է ամօթոյ և
ծածկութեան: Եթէ անապական ծնաւ, զի՞նչ
պարատումն թլփատութեան, զի ի բաց
առաւ, եթէ թլփատութիւնն վասն պարկեշ-
տութեան և անմեղութեան... ընդէ՞ր և
Քրիստոս ընդունի զայս՝ այն, որ ո՛չ արար
մեղս, յորում և ո՛չ գտաւ նենգութիւն: Զի՞նչ
պարատեալն յանապականութենէն, քանզի
ի բաց առաւ՝ յանհուն տարաբերեալ զա-
նապականութեանն խորգ. ապա թէ ոչ՝ զիր
վրիպեալ գտանի»⁶³:

⁶² Նույնը, էջ 26—31:

⁶³ Նույնը, էջ XLVII—L և 249—251:

